

GÜNÜMÜZ ÜRDÜN'ÜNDE FAALİYET GÖSTEREN TARİKATLAR

Mahmud Esad ERKAYA ^(*)

Öz

Bu çalışma hâlihazırda Ürdün Hâşimî Krallığı'nda faaliyet gösteren tasavvufî tarikatlara konu edinilmektedir. Zira selefî - vehhâbî propagandalara rağmen Ürdün'de tasavvufî tarikatlar geniş faaliyet alanları bulmuşlardır. Günümüzde, Ürdün'de sekiz ayrı tarikat, bu tarikatlar adına faaliyet gösteren yetmişin üzerinde şeyh ve bunların kurmuş oldukları yüzlerce zaviye yer almaktadır. Özellikle Şâzelî tarikatının çok sayıda temsilcisi ve müridi bulunmakta, bunun haricinde Rifâiyye, Kadiriyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Ticânîyye, Bedeviyye ve Aleviyye tarikatları burada tasavvufî hayatı temsil etmektedir. Ürdün yönetiminin tarikatların faaliyetleri karşısında müsamahakâr bir politika izlemesi, halkın tasavvufa yatkınlığı ve ülkenin konunun ilim merkezlerine olan yakınlığı gibi faktörler tasavvufun gelişimine olumlu katkı sağlamıştır.

Tasavvuf ve tarikatların, İrbid ve Amman başta olmak üzere ülkenin kuzey kesimlerinde daha yoğun iken, selefî akımların baskın olduğu güney kesimlerde ise faaliyet alanlarının daraldığı, Akabe gibi önemli bir merkezde neredeyse hiç etkinliğin bulunmadığı görülmektedir. Günümüzde Ürdün'de yer alan tarikatların, buraya daha çok ilim merkezlerini barındıran Suriye ve Filistin gibi çevre ülkelerden gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Filistin, Irak ve Suriye gibi ülkelerdeki mevcut savaşlar sebebiyle Ürdün'e göç eden sûfîlerin de tarikatların burada yayılmasında etkisi bulunmaktadır. Bu makalede yaklaşık yarım asır önce kurulmuş olan Ürdün Hâşimî Krallığı'nda günümüz itibarıyla canlı bir şekilde faaliyet gösteren tarikatlar, temsilcileri, hilafet aldıkları şeyhler ve ülkeye geliş kanalları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ürdün, Tasavvuf, Tarikatlar, Şâzeliyye Tarikatu, Şeyh Nuh Ha Mim Keller.

Active Sufi Orders in Present Day Jordan

Abstract

This study deals with active sūfî orders in present day Hashemite Kingdom of Jordan. Despite atrocious propaganda of the Salafî - Wahhabi movements and groups, sūfî orders have found wide - spread activity in Jordan. There are eight different orders, more than seventy sheikhs, and hundreds of a zawiya in Jordan. There is especially a large number of representatives and followers of the Shadhili order. Additionally, there are followers of orders such as the Rifa'i, the Qadiri, the Khalwati, the Naqshbandi, the Tijani, the Badawi and the Alawi.

^{*)} Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı
(e-posta: esaderkaya@hotmail.com)

Factors such as the permissive policy of management of Jordan about the activities of the sûfî orders, the predisposition to mysticism of the people of Jordan and its proximity to the science centers of the position of the country made a positive contribution to the development of sufism and sufi orders in Jordan. It is seen that active sufi orders in present day have come mostly from neighboring countries such as Syria and Palestine which host science centers. Also there are effect of migration due to the wars in countries such as in Palestine, Iraq and Syria in spreading of the order of the sufis in Jordan. This sufi orders and their representatives in today's Jordan will be discussed in this article.

Keywords: Jordan, Sufism, Sufi Orders, Shadhili Order, Shaikh Nuh Ha Mim Keller.

Giriş

Ürdün Hâşimî Krallığı 1949'da İngiltere'nin bağımsızlık vermesi ile kurulmuş bir ülkedir. Ürdün, Suudî Arabistan'a yakınlığı ve pek çok selefi ve vehhâbî yapılanmaları barındırması nedeniyle tasavvuf karşıtı propagandaların yoğun olarak görüldüğü bir ülke olarak düşünülmektedir. Sanıldığına aksine tüm sıkıntılara rağmen Ürdün, tarikatların geniş faaliyet alanları bulduğu bir ülkedir. Burada özellikle selefi akımların hâkim olduğu diğer Arap ülkelerine nazaran tasavvuf ve tarikatların çok daha rahat bir şekilde yayıldığı bariz bir şekilde görülmektedir.

Ürdün'de tasavvuf ve tarikatların canlı bir şekilde faaliyet göstermesinin sebeplerinin başında Ürdün'ün yönetim politikasının geldiğini söyleyebiliriz. Nitekim aynı zamanda bir İslâm ülkesi kabul edilen Ürdün, % 6'lık Hristiyan nüfusu dâhil çeşitli din ve mezheplerin rahat hareket imkânı bulduğu bir ülke durumundadır. Dolayısıyla tasavvuf ve tarikatlara karşı açıktan baskıcı bir tavır sergilemeyen Ürdün yönetiminin bu tavrı tarikatlar için de gelişmeye müsait bir ortam oluşturmuştur.

Öte yandan Ürdün halkının mizacının tasavvufa yatkın olmasının da tasavvufun burada yayılma imkânı bulmasında önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Nitekim Ürdünlü ilim adamı Ahmed Muhammed Revâşde'nin özellikle sünnete bağlılık, sıla-i rahim, şeâiri dîniyyeye saygı gibi hususlarda hassas olan Ürdün halkının tasavvufu benimsemekte zorlanmamış olduğunu ifade etmesi bu kanaatimizi desteklemektedir.¹ Burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, Ürdün'e yapılacak kısa bir seyahatte dahi günümüz Ürdünlüleri ile Türk halkının adet ve geleneklerinde birtakım benzerlikler bulunduğu hemen fark edilebilmektedir. Bunda asırlarca Osmanlı idaresi altında kalmaları ve bunun neticesinde Türklerle bir arada yaşama tecrübelerinin etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde din anlayışlarında da Osmanlı ile karşılıklı etkileşim halinde olmalarının, tasavvufi düşüncüyü benimsemelerinde kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğunu söylemek de yanlış olmasa gerektir. Nitekim Osmanlı hâkimiyetinin daha etkili olduğu ve aynı zamanda

1) Bkz. Muhammed Ahmed Revâşde, *el-Hâletii'd-Dîniyye fi'l-Ürdün es-Sûfîyye Ünmûzecen*, Web: www.wasatyae.net/?q=content/الحالة-الدينية-في-الأردن-الصوفية-أمونجا/ adresinden 11 Şubat 2016'da alınmıştır.

Osmanlı'da idari bir merkez konumunda olan Salt şehri başta olmak üzere ülkenin kuzeyine, Amman, İrbid, Ceraş ve Aclûn gibi yerleşim merkezlerine doğru gidildikçe tarikatların daha yoğun bir şekilde yayılmış olduğu; güneyine, Akabe körfezine, doğru inildikçe ise tasavvufî yapılanmaların azaldığını görmekteyiz. Tabii ki bunda Suudî Arabistan'a yakın kesimlerde selefi-vehhâbî düşüncenin etkisiyle tasavvuf aleyhinde yapılan propagandaların tarikatların faaliyet alanlarını kısıtlamış olmasının tesiri de unutulmamalıdır.² Buna rağmen tarikatların din ve fikir hürriyetinin etkisiyle Osmanlı'da rahat bir faaliyet alanı bulmuş olmalarının Ürdün'deki tasavvufun gelişimine olumlu katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Ürdün'e tasavvufun girişinde önemli bir etki de tasavvuf ve tarikatların ciddi anlamda çevrede bulunan ilim merkezlerinde yayılma göstermeleridir. Nitekim Ürdün, Kudüs ve Şam gibi önemli ilim merkezlerine yakın bir konumda yer almaktadır. Bu merkezlerde ilmin yanında irfân da gelişmiş düzeydedir. Ayrıca pek çok tarikatın önemli merkezleri de bu şehirlerde yer almaktadır. Dolayısıyla Ürdün'e tasavvufun önemli oranda çevresindeki bu merkezlerden girdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, Ürdün, Müslüman devletlerinin hâkim olduğu dönemlerde kültür ve medeniyet alanında çok ilerlemiş bir merkez konumunda değildir. Zira bilim ve kültür adamları büyük oranda, hükümdar saraylarının bulunduğu Şam, Bağdat, Kahire ve Halep gibi başşehirlerle medreseleri ve kütüphaneleriyle kültürel hayatın merkezi konumundaki büyük şehirlerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Buna karşılık Ürdün şehirlerinden hiçbirinin İslam devletlerine başkentlik etmemiş olması Ürdün'ün, Suriye, Mısır ve Filistin'e nazaran ilmî hayat açısından daha zayıf kalmasına sebebiyet vermiştir.³ Öte yandan Ürdün'de İslâm medeniyetine ait günümüze ulaşan önemli eserler bulunmaması⁴ Ürdün'ün İslâm kültür ve medeniyeti açısından da gelişme imkânı bulamadığını göstermektedir. Dolayısıyla pek çok kişi ilim tahsil etme niyetiyle Ürdün'den Suriye, Filistin ve Mısır gibi çevre ülkelerdeki ilim merkezlerine gitmiştir. Buralarda çeşitli ilimleri öğrenirken bunun yanında rastladıkları tasavvuf önderlerinin sohbetlerine katılmışlar, onlara intisap edip seyrü sülûklarını tamamlamışlardır. Şeyhlerinden icazetlerini aldıktan sonra ise Ürdün'e dönüp burada tasavvufî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bunun birçok örneği bulunmaktadır. Aşağıda tarikatlar tek tek ele alınırken ilim tahsili gayesiyle çeşitli merkezlere giden bu kimselerden bahsedilecektir.

- 2) Ürdün'deki seleflerin tasavvufa yaklaşımı ile ilgili olarak dünyaca tanınan hadis âlimi Şuayb el-Arnâvut güzel bir örnektir. Halen Ürdün'de yaşamakta olan Arnâvut ile yaptığımız görüşmede tasavvufa bakışını şöyle özetlemiştir: "Tasavvuf vahdet-i vücuttan ibarettir. Vahdet-i vücud ise şirkir. Dolayısıyla tasavvuf şirkten ibarettir." (1. 9. 2014, Amman/Ürdün).
- 3) Cengiz Tomar, "Ürdün (Kültür ve Medeniyet)", *DİA*, İstanbul, 2012, C. XLII, s. 357.
- 4) Sözgelimi bilebildiğimiz kadarıyla başkent Amman'da bulunan en eski cami, 1923'de Kral Abdullah'ın yaptırdığı Hüseyin Camii'dir. Gerek Osmanlı gerekse daha önceki dönemlerde örneğin Suriye'de yahut Filistin'de yapılmış olan eserlerin bir benzerine Ürdün'de rastlanmamaktadır. Buna mukabil özellikle Roma döneminden kalma pek çok sayıda tarihi eser halen ayakta olup günümüzde ziyaret edilen turistik merkezler arasında yer almaktadır.

Ürdün'de İslâm tarihi boyunca küçüküklü büyüklü sûfî cemaatler faaliyet göstermiştir. Ürdünlülerin tasavvuf ile tanışmalarında Aclûn bölgesinin hac yolculuklarında tercih edilen güzergâhlar arasında yer almasının önemli bir etkisinin bulunduğu bahsedilebilir. Türkiye, İran, Suriye ve Lübnan'dan gelen pek çok hacı, gidiş ve dönüşleri esnasında burada konaklamaktadır. Ayrıca Aclûn, Filistin'e geçiş kapısı konumundadır. Kudüs'e gitmek isteyen pek çok Müslümanın yolu Aclûn'a da uğramaktadır. Bu bölgeye uğrayan bazı mutasavvıflar Aclûn'a yerleşip burada tarikat faaliyetlerini yürütmüşlerdir.⁵ Yine önemli ticaret yollarından birinin bu bölgeden geçmesi⁶ ve bu vesileyle bazı mutasavvıfların bölgeye yerleşmesinin de Ürdün'deki tasavvufun gelişmesine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Memlûkler döneminde Ürdün'de tasavvuf alanında bir hareketlenmenin olduğu, Muhammed b. Ali b. Câfer el-Aclûnî el-Bilâlî (ö. 820/1417),⁷ Muhammed b. Sellâme et-Tûzrî el-Kerekî (ö. 800/1397)⁸ ve Muhammed b. Hilâl el-Bâûnî (ö. 883/1478)⁹ gibi mutasavvıfların bu dönemde Ürdün'de yaşamış oldukları tarih kayıtlarında yer almaktadır.¹⁰

Ürdün Haşimi Krallığı'nın kuruluşu öncesi yaşayan tarikatlar ile ilgili çok sınırlı malumat bulunmakla birlikte Ürdün'ün kuruluşu yıllarında tasavvuf ve tarikatlar burada yaygın bir şekilde bulunmaktadır. Tasavvufun Ürdün'de yayılmasında, Ürdün devletinin kuruluşunun ardından Yemen, Suriye, Irak, Çeçenistan, Fas gibi çeşitli ülkelerden gelen göçlerin önemli bir etkisinin olduğunu da söyleyebiliriz.¹¹ Bunun yanı sıra İsrail'in Filistin'i işgalinin ardından Ürdün'e yoğun bir göç yaşanmıştır. Bugün Ürdün'ün yaklaşık yedi milyon olan nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan Filistin mültecilerinin arasında bazı şeyh ve onlara intisap etmiş müridler de yer almaktadır. Onlar, memleketlerinde yürüttükleri faaliyetleri Ürdün'de de sürdürmüş, dolayısıyla Ürdün'de tasavvufî hareketlerin canlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca Amerika'nın 2003'te Irak'a düzenlediği operasyonun ardından Irak'tan Ürdün'e göçenler özellikle Kadiri tarikatının Ürdün'de yayılmasında etkilidir. Yine Suriye'de çıkan iç savaşın ardından yaşanan göçlerle birlikte bölgedeki bazı şeyh ve müridlerin Ürdün'e yerleşmesi sonucunda buradaki tasavvufî grupların çoğaldığını da söylemeliyiz.

5) Eymen İbrahim Hasan Şerîde, *el-Fikrî's-sûfî fi'l-Ürdün Dirâse fi't-Tarihi'l-ictimai ed-dîni*, Amman, 2010, s. 13, 15; Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfîyye fi'l-Ürdün (Dirâse tahlîliyye nakdiyye mukârene)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmîatu Ulûmi'l-İslâmiyye, Amman, 2014, s. 21.

6) İdris Bostan, "Aclûn", *DÎA*, İstanbul, 1988, C. I, s. 327.

7) Bkz. Hayreddin b. Mahmud Zirikli, *el-A'lam*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 2002, C. VI, 287.

8) Bkz. Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut, 1986, C. VIII, 624.

9) Bkz. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni'r-Tâsi'*, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, t.y., C. X, 26.

10) Tomar, "Ürdün (Kültür ve Medeniyet)", *DÎA*, C. XLII, s. 358.

11) Bkz. Revâşde, *el-Hâletü'd-Dîniyye fi'l-Ürdün es-Sûfîyye Ümmâzecen*, Web: www.wasatyea.net/?q=content/الحالة-الدينية-في-الأردن-الصوفية-أمودجا adresinden 11 Şubat 2016'da alınmıştır.

Ürdün'deki tarikatlara dair giriş niteliğindeki bu bilgileri verdikten sonra hâlihazırda Ürdün'de faaliyet gösteren tarikatlardan en büyük ve yaygın olanından başlayarak Ürdün'e geliş kanalları ile birlikte tasavvufî faaliyetlerini sürdüren şeyhlerden bahsetmeye geçebiliriz. Burada şu hususu belirtmemiz gerekir ki, makalede ele alacağımız tarikatlar 1949 yılında kurulan Ürdün Hâşimî Krallığı'nda halen faaliyetini sürdüren tarikatlardır. Ürdün Hâşimî Krallığı'nın kuruluşunun öncesi dönemdeki tarikatlar ve mutasavvıflar kapsam dışında bırakılmıştır. Bugün Ürdün'de faaliyet gösteren sekiz ayrı tarikat, yetmişden fazla şeyh ve bunların canlı bir şekilde faaliyet sürdürdükleri yüzlerce zaviye yer almaktadır.¹²

1. Şâzeliyye Tarikatı

Ürdün'de bulunan tarikatlardan en yaygın olanı hiç şüphesiz Şâzeliyye tarikatıdır. Ebü'l-Hasan eş-Şâzeli'ye (ö. 656/1258) nisbet edilen Şâzeliyye tarikatı Mısır başta olmak üzere Arap dünyasında, Hint alt kıtasında, Afrika, Anadolu ve Balkanlar, Amerika ve birçok Avrupa ülkesinde yayılmış,¹³ Ürdün'e ise Derkâviyye kolu vasıtasıyla girmiştir. Ürdün'de Derkâviyye'nin en yaygın faaliyet gösteren şubesi ise Hâşimiyye'dir.

Derkâviyye, XVIII. Yüzyılın sonlarıyla XIX. Yüzyılın başlarında Fas ve Cezayir'de büyük bir yaygınlık kazanan Şâzeliyye kolu olup Ebû Hâmid Mevlâ Arabî ed-Derkavî'ye (ö. 1823) nisbet edilmektedir. Derkavîler tasavvufî faaliyetlerinin yanı sıra Fas ve Cezayir'in siyasî tarihinde etkin bir rol oynamışlardır.¹⁴ Derkâviyye'nin Ürdün'e girmesi, Hâşimiyye kolunun kendisine nisbet edildiği Şeyh Muhammed b. Hâşimî'nin (ö. 1961) Suriye'de seyrü sülûkunu tamamlayan halifeleri vasıtasıyla olmuştur. Muhammed b. Hâşimî et-Tilimsânî ed-Dîmeşkî aslen Cezâyirli olmakla birlikte yaşamının büyük bölümünü

12) Ürdün'deki tarikatlar ile ilgili yapılmış iki müstakil çalışma bulunmaktadır. Bunlar, Musa Amr'ın *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün, Dirâse tahliliyye nakdiyye mukârene* (Câmiatu Ulûmi'l-İslâmiyye, Amman, 2014) isimli doktora tezi ve Hasan Ebû Heniyye'nin *et-Turuku'sûfiyye durûbu'llahi'r-rûhiyye et-tekeyyüf ve't-tecdîd fi siyâki't-tahdîs - Sûfîsm and Sûfî Orders: God's Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization*, (Friedrich-Ebert-Stiftung, Amman, 2011) adlı çalışmasıdır. Her iki araştırma da büyük oranda örtüşmektedir. Bunların dışında yapılmış kapsamlı bir çalışma bilebildiğimiz kadarıyla ne Türkiye'de ne de Arap ülkelerinde bulunmaktadır. Bundan dolayı makalede büyük oranda bu iki eserdeki veriler referans alınmıştır. Bunun yanında Ürdün'de kaldığımız zaman zarfındaki ziyaretlerimizden edindiğimiz intibalar da yeri geldikçe aktarılmıştır. Bu vesile ile doktora tez çalışması esnasında saha çalışması yaparak elde ettiği verileri benimle paylaşma nezaketinde bulunan Dr. Musa Amr'a teşekkür ediyorum.

13) Ahmet Murat Özel, "Şâzeliyye", *DİA*, İstanbul, 2010, C. XXXVIII, s. 387. Ayrıca bkz. Muhammed b. Ali Trablusî el-Harrûbî, *Usûlü't-tarikati's-Şâzeliyye*, Thk. Muhammed Abdülkadir Nassâr, Dâru'l-Keraz, Kahire, 2008, s. 9.

14) Derkâvîler Osmanlı hâkimiyetine karşı olumsuz tavır almışlar ve Türk beyleriyle mücadeleye girişmişler daha sonra aynı tavrı Fransız işgalinden sonra Fransızlara karşı da sürdürmüşlerdir. Derkâviyye tarikatı Aleviyye kolu vasıtasıyla bugün de faaliyetini sürdürmekte olup Avrupa'da da birçok mensubu bulunmaktadır. Bkz. Muhammed el-Celyend, "Derkaviyye", *DİA*, İstanbul, 1994, C. IX, s. 179.

Şam'da geçirmiştir. 1881'de Tilimsan'a bağlı olan Sebte'de doğmuş olan Muhammed'in annesi ve babası Hz. Hasan'ın neslindedir. Tilimsânî, âlim bir zât olan babası ve şeyhleri Muhammed b. Yellis (ö. 1927) ile birlikte her türlü dini eğitim ve öğretim yasaklandığı için Fransız sömürgesi olan Cezayir'den Suriye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Şam'a ulaştıktan bir süre sonra Adana'ya giden¹⁵ ve burada iki sene kalan Muhammed b. Hâşimî, daha sonra tekrar Şam'a dönmüş, bu arada Şam'da bulunan şeyhi İbn Yellis'e bir süre talebelik yaptıktan sonra ondan icazet almış ve ardından Ahmed el-Alevî'den (ö. 1934) de icazet aldıktan sonra tasavvufi faaliyetlerini Suriye'de yürütmeye başlamıştır.¹⁶ Hem dîni eğitimde hem de Fransızlara karşı mücadelede çok aktif bir rol oynayan Tilimsânî,¹⁷ 1961 yılında Şam'da vefat etmiştir. Yetiştirdiği mürid ve halifeleri ile tarikatı Halep'ten Amman'a kadar yayılmıştır.¹⁸ Çok sayıda halifesi ve müridi olduğu belirtilen Hâşimî, Ürdün'de faaliyet göstermemekle birlikte bazı halifeleri Ürdün'e yerleşmiş ve burada Şâzelî tarikatının yayılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Böylece Şâzeliyye, Ürdün'de bulunan tarikatlar arasında büyük bir yekûn teşkil etmişlerdir. Dolayısıyla Hâşimî'nin, halifeleri vasıtasıyla Ürdün'deki tasavvufî hayatı büyük oranda etkilemiş olduğunu söyleyebiliriz. Ürdün'de etkili olmuş halifeleri arasında Şeyh Muhammed Saîd el-Kürdî el-Eyzûlî (ö. 1972), Şeyh Abdulkadir İsa el-Azîzî el-Halebî'yi (ö. 1991) ve Şeyh Mustafa Abdusselâm el-Filâlî'yi (ö. 1986) burada zikretmemiz gerekir. Hâşimî'nin icazet verip hilafetle görevlendirdiği bu şeyhler arasında Ürdün'de en etkili olmuş kişi hiç şüphesiz Şeyh Muhammed Saîd el-Kürdî el-Eyzûlî'dir (ö. 1972) Kendisinden sonra icazet verdiği müridleri bugün hala Ürdün'de zaviyeler kurarak tarikatlarını yaşatmaya ve yaymaya devam etmektedirler. 1908'de Ürdün'de dünyaya gelen Eyzûlî, şeriat ilimlerinin tahsili için gittiği Şam'da Şeyh Hâşimî ile tanışmış, çok etkilenmiş, ona bağlanmış ve yıllarca hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra şeyhinden aldığı icazetle Ürdün'e dönen ve tarikat faaliyetlerine burada devam eden Eyzûlî'nin İrbid'de kurmuş olduğu zaviye halen faaldir. Eyzûlî, Maraka'da da Mescid-i Tevhid isimli bir zaviye kurmuş, 1972'de İrbid'te vefat etmiştir. Onun, *et-Taarruf bi-hakâiki't-tasavvuf, el-Cüneyd ve Tarikatı Şâzeliyye* gibi çok sayıda eseri bulunmaktadır. Eyzûlî'nin Ürdün'e büyük oranda tesir eden halifeleri Şeyh

15) Belirtildiğine göre Osmanlı Cezayir'den gelen göçmenleri toplu olarak barındırmak yerine ülkenin belirli bazı merkezlerine yerleştiriyordu. Hâşimî, Cezayirli göçmenlerin değişik yerlere dağıtılmasını protesto ettiği gerekçesiyle Suriye müftüsü Muhammed Ebü'l-Yüsr Âbidîn ile birlikte Adana'ya sürülmüşlerdir. Bkz. İlyas Çelebi, "Hâşimî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 1997, C. XVI, s. 410; Abdülkadir İsa, *Hakaik anî't-tasavvuf, Mevkiu't-Tarîkati'ş-Şâzeliyye ed-Derkâviyye*, 2001, s. 309.

16) Çelebi, "Hâşimî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, C. XVI, s. 410.

17) Itzhak Weismann, "Suriye ve İsrail'de Tarikatlar: Günümüzdeki Duruma Toplu Bir Bakış", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Hülya Küçük, İstanbul, 2006, C.7, S. 7, s. 274.

18) Hâşimî'nin eserlerinden bazıları şöyledir: 1. *Miftâhu'l-Cenne Şerhu akide ehli sünne*. 2. *Şerhu nazm akideti ehli sünne*. 3. *Sebilü's-saade fi ma'nâ kelimeteyi'ş-şehâde mea nazmihâ*. 4. *Şerhu Satrancu'l-Arifin li'ş-şeyh muhiddîn b. Arabî*, 5. *el-Kavlü'l-fasli'l-kavim fi beyâni'l-murâd min vasiyyeti'l-hakim*. Bkz. Abdülkadir İsa, *Hakaik anî't-tasavvuf, Mevkiu't-Tarîkati'ş-Şâzeliyye ed-Derkâviyye*, yy., 2001, s. 309-316.

Abdurrahman eş-Şâğûrî (ö. 2004), Şeyh Abdulkerim Selîm el-Müminî (ö. 1991) ve Şeyh Fâyiz Ahmed Halîf el-Kadirî'dir.¹⁹

Ürdün'de dolaylı etkisi gözükken şeyhlerden en önemlisi Eyzûlî'nin icazet verdiği halifelerinden Şeyh Abdurrahman eş-Şâğûrî'dir. Ürdün'de ikamet etmemekle birlikte yetiştirmiş olduğu müridleri ve icazet verdiği halifeleri ile en az Eyzûlî kadar Ürdün'de etkili olmuş bir isim olan Şâğûrî, 1910'da Humus'ta doğmuş ve 1922'de Şam'a göç etmiştir. Şam'ın tanınmış âlimlerinden dersler aldıktan sonra Şeyh Muhammed el-Hâşimî'ye intisab eden Şâğûrî yaklaşık otuz yıl Hâşimî'den özel dersler almış ve hizmetinde bulunmuştur. Çeşitli ilim dallarında dersler okumakla birlikte tasavvuf alanında büyük yol kat etmiş olan Şâğûrî, Hâşimî'den ve daha sonra da Muhammed Said el-Kürdî'den de icazet alarak tebliğ ve irşad faaliyetlerine başlamıştır. 2004 yılında Şam'da vefat eden Şâğûrî'nin Ürdün'deki etkisi, halifeleri vasıtasıyla halen devam etmektedir.²⁰

Şâğûrî'nin bazı müridleri dünya çapında tanınır kimseler arasındadır. Esas itibarıyla Şâzelîye tarikatı dünyanın hemen her yerinde müntesibleri bulunan özellikle Amerika ve Avrupa'nın pek çok yerinde adı duyulmuş bir tarikattır. Rene Guenon (Abdülvâhid Yahyâ), Michel Valsan, Frithjof Schuon (İsa Nureddin), Martin Lings (Ebubekir Sirâceddin), Titus Burckhardt, Ian Dallas (Abdülkadir es-Sûfî) ve Gai Eaton gibi ihtida etmiş önemli batılıların Şâzelî tarikatına intisap etmiş olması bu tarikatı batılı çevrelerde ilgi odağı haline getirmiştir.²¹ İşte Ürdün'de faaliyet gösteren Şâzelî şeyhlerinden birisi de aynı zamanda Şâğûrî'nin halifesi olan ve Ürdün'de faaliyetlerini sürdüren Amerikalı mühtedî Şeyh Nûh Ha Mim Keller'dir.

Şeyh Nûh Keller 1954'te Washington'da Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Keller'in babası Alman, annesi ise İskoçyalıdır. Üniversite öğrenimine Felsefe bölümünde başlayan Keller, Chicago Üniversitesi'nde Fransız filozof Paul Ricoeur ve Gonzaga Üniversitesi'nde Andrew J. Bjelland'dan felsefe dersleri almıştır. Felsefe eğitimi ona eleştirel ve sorgulayıcı bakış açısını kazandırmış ve bunun doğal bir sonucu olarak Hristiyanlık ile ilgili bildiklerini gözden geçirmeye başlamıştır. Dine dair zihnindeki sorular onu doğru kültürünü araştırmaya sevk etmiştir. Gazzâlî ve Seyyid Hüseyin Nasr'ın eserleri gibi İslâm'a dair okumalar yapan Keller, bu eserlerin yanı sıra tercümelerinden okuduğu Kur'an'dan fevkalade etkilenmiş ve aslını anlamak için Arapça öğrenmeye karar vermiştir. 1975'de Chicago Üniversitesi'nde başladığı Arapça eğitimine 1976'da

19) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 27. Hasan Ebû Heniyye *et-Turuku'sûfiyye durûbu'llahî'r-rûhiyye et-tekeyyîf ve't-tecdîd fi siyâki't-tahdîs - Sûfîsm and Sûfî Orders: God's Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Amman, 2011, s. 103.

20) Ha Mim Keller, *Obituary: Sheikh Abd al-Rahman al-Shaghouri: Light Upon Light in Damascus*. Web: <https://occidentalexile.wordpress.com/2010/05/20/obituary-sheikh-abd-al-rahman-al-shaghouri-light-upon-light-in-damascus/> adresinden 11 Şubat 2016'da alınmıştır; Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 27; Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 103.

21) Ahmet Murat Özel, "Şâzelîye", *DİA*, C. XXXVIII, s. 389.

gittiği Kahire’de devam eden Keller, Kahire’de İslâm’ı ve Müslümanları yakından tanıma fırsatı bulmuş ve nihayetinde 1977’de İslâm’ı kabul etmiştir. 1979’da California Üniversitesi’nde yüksek lisansını tamamladıktan sonra dini ilimleri tedris için Ürdün ve Suriye’ye giden Keller, 1982’de Şam’da Şâğûrî’ye intisap etmiştir. On beş yıl sonra Şâğûrî’den icazet alarak tebliğ ve irşad faaliyetlerine Ürdün’de başlamıştır. Keller, batılı bir şeyh olması hasebiyle özellikle Amerika ve Avrupa’dan pek çok kimsenin hidayetine vesile olmuş, dünyanın pek çok yerinde İslâm ve tasavvuf üzerine konferanslar ve sohbetler gerçekleştirmiş, özellikle Oxford, Cambridge, Stanford, Harvard, California gibi üniversitelerde seminer ve konuşmalar yapmıştır. Keller’in genel olarak İslâm, Şâfiî fıkıhı ve tasavvufa dair pek çok eseri bulunmaktadır. Bunlardan *Reliance of Traveller* (Ahmed b. Nakib Mısırî’nin Şâfiî fıkıhına dair *Umdetü’s-sâlik ve uddetü’n-nâsik* isimli eserinin tercümesidir.), *Sûfîsm and Islam, Part in storm a fiqh solution to the qibla of North America, Sea without shore: A manual of the sûfî path, Dalail al-khayrat* ve *The concept of bid’a in Islamic sharia* isimli eserlerini burada zikredebiliriz.²²

Şeyh Nûh Ha Mim Keller halen Amman’da, Harebşah Mahallesinde kurmuş olduğu “Ebu’l-Hasan eş-Şâzelî Zaviyesi” şeklinde adlandırdıkları merkezde telif ve irşad faaliyetlerine devam etmektedir. O, haftanın her günü önceden belirlenmiş bir program çerçevesinde erkeklere ve bayanlara yönelik dersler ve sohbetler yapmaktadır. Bu sohbetler Şeyh Nuh tarafından Arapça ve İngilizce dillerinde icra edilmektedir. Tasavvufî eğitimin haricinde fıkıh, tefsir ve hadis gibi dini ilimlere dair dersler de çeşitli üniversitelerde öğretim üyesi olan müridleri tarafından yürütülmektedir.²³

Şeyh Nuh Keller’in katılımıyla cuma günleri namazdan sonra kasideler eşliğinde *hadra* adı verilen²⁴ geniş katılımlı Şâzelîyye tarikatına özgü zikir yapılmaktadır. Hadra esnasında katılımcılar tarafından zikir halkası oluşturulmakta, halkanın içerisinde ise hilal şeklinde ikinci bir yarım halka teşkil edilmektedir. Zikre iştirak eden çocuklar da halkanın bir tarafında toplanmaktadır. Zikir ayakta ve elele tutuşmak suretiyle sesli olarak icra edilmektedir. Şeyhin işaret ederek görevlendirmiş olduğu iki kişi sürekli iki halka arasında seri bir şekilde dolaşmakta, bir taraftan müridlerin intizamını sağlarken aynı zamanda elleriyle birtakım hareketler yaparak adeta zâkirlerden feyiz alıp vermektedir. Bir taraftan da zikrin hızını belirleyen kasideler okunmaya devam etmektedir. Zikrin sonuna doğru şeyh efendi sağında bulunan en kıdemli müridine işaret ederek halkalar arasında dolaş-

22) Bkz. Keller, Nuh Ha Mim, *Becoming Muslim*. Web: <http://www.masud.co.uk/ISLAM/nuh/bmuslim.htm>; Yener, Rabia, *Şeyh Nuh Ha Mim Keller*. Web: <http://www.akwa.us/tr/islam-ve-gayrisi/islam-seccenler/352-nuh-ha-mim-keller.html> adresinden 11 Şubat 2016’da alınmıştır. Musa Amr, *et-Turuk ve’z-zevâyâ es-sûfîyye fi’l-Ürdün*, s. 29; Ebû Henîyye, *et-Turuku’sûfîyye*, s. 104.

23) Bu bilgiler 2014 yılında Amman’da bulunan Zaviye’ye yaptığımız ziyaretlerdeki müşahedelerimize dayanmaktadır.

24) Ömer Tuğrul İnançer, “Osmanlı Tarihinde Sûflük Âyin ve Erkânları”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfler*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 2005, s. 128. Şâzelîyye’de zikir ile ilgili ayrıca bkz. Şeyh Muhammed Zâfir el-Medenî, *Şâzelîyye Tarikatının Esasları*, çev. Muhammed Önder, Bedir, İstanbul, 2006, s. 52.

masını sağlamakta, bu esnada zikrin ahengi son haddine ulaştığı görülmektedir. Ardından şeyh efendi halkanın ortasına çıkarak koşar adımlarla müridlerin etrafında dolaşmaya başlamaktadır. Şeyhin ortaya çıkmasıyla birlikte zikrin son derece hız kazanmasının ardından şeyh aniden eliyle işaret ederek zikri sonlandırmaktadır. Zikrin ardından Şeyh Nuh, bir süre Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle* isimli eserinden okuyup açıklamalar yaptıktan sonra aşr-ı şerîf okunup dua edilerek hadra tamamlanmaktadır. Müridlerin hadraya genel olarak entariler ile geldikleri, zaviyeye takkesiz girilmediği, hadraya iştirakleri için kendilerine özel bir mekân ayrılan kadınların ise dışarıda peçe takmaya özen gösterdikleri gözlemlenmektedir. Zikir esnasında dünya ile irtibatın tamamıyla kesilebilmesi için zaviyeye cep telefonu getirilmemesine dikkat edildiği, yeni gelenlerin ise bu konuda uyarıldığına şahid olunmaktadır.²⁵

Şeyh Nuh Keller'in bu zaviyesinde dünyanın her yerinden ihtidâ ederek Ürdün'e ziyaret yahut yerleşme amacıyla gelmiş müridlerini görmek mümkündür. Bunların arasında Amerika'daki yaşamını ve ailesini bırakıp Keller'e yakın olabilmek ve İslâm'ı tam anlamıyla yaşamak arzusuyla Ürdün'e yerleşmiş zenci veya beyaz birçok batılının bulunduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunların bir kısmı aslen Pakistan yahut Afganistan kökenli olup sonradan dine yönelen Amerikalılar olduğu gibi kimisi de Keller gibi Hristiyan bir ailede yetiştikten sonra İslâm'ı araştırıp müslüman olmuş kimselerdir. Ürdün'e yerleşen bu müridler zaviyenin bulunduğu Harebşah Mahallesi tarikat mensuplarının çoğunlukla ikamet ettikleri bir mahal haline getirmişlerdir. Burada müridlerin kısa veya uzun süreli kalabilecekleri veyahut yurt tarzı mekânlar da bulunmaktadır.²⁶

Şeyh Nuh Keller ve cemaatinin Ürdün'de yürüttükleri tebliğ faaliyetlerinde kurmuş oldukları *Qasid Arabic Institute* isimli Arapça dil eğitimi veren merkezin önemli bir fonksiyon icra ettiğini de burada belirtmemiz gerekir. Bu enstitünün batılılara Arapça'yı öğretirken aynı zamanda İslâm'ı sahih bir şekilde sunma gayesiyle kurulduğu ifade edilmektedir. Burada, özellikle Amerika ve Avrupa'daki tanınmış üniversitelerden İslâm'ı ve Ortadoğu'yu araştırma gayesiyle Arapça öğrenmek için gelen gayrimüslim araştırmacı ve öğrencilere Arapça'nın yanı sıra İslâm kültür ve medeniyeti doğru bir şekilde aktarılmaya çalışılmaktadır. Öte yandan bu enstitünün Arapça dil eğitimindeki başarıları, Türkiye'den de Arapça öğrenmek amacıyla Ürdün'e giden pek çok öğrencinin devam ettiği bir kurs olması açısından da önemlidir.²⁷

Keller'in şeyhi Şâğûrî'nin Ürdün'deki halifelerinden diğer bir tanesi de Şeyh Yunus Hamdân ed-Da'ce'dir. Da'ce, 1943'te Ürdün'de doğmuştur. Şâğûrî'nin icazet verdiği ilk mürid olan Da'ce, İrbid ve Amman'da ilim ve zikir meclisleri ile faaliyet göstermektedir.

25) Bu bilgiler 2014 yılı Nisan ve Ağustos aylarında Amman'da bulunan zaviyelerine yaptığımız ziyaretlerdeki müşahedelerimize dayanmaktadır.

26) Bu bilgiler Amman'da bulunan zaviyelerine 2014 yılında yaptığımız ziyaretlerdeki söz konusu evlerde kalmakta olan müritleriyle yaptığımız görüşmelere dayanmaktadır.

27) Şeyh Nuh Keller'in faaliyetleri ve zaviyesi ile ilgili bu bilgiler 2014 yılında yaptığımız muhtelif ziyaretlerden edindiğimiz intibalara ve müritlerle gerçekleştirdiğimiz mülakatlara dayanmaktadır.

Da'ce, Amman'ın, Sâlihiyyetü'l-âbid mahallesinde bir mescid inşa etmiş olup halen burada vazifesine devam etmektedir.²⁸

Ürdün'de faaliyet gösteren şeyhlerden biri de Şâğûrî'nin diğer bir talebesi olan Şeyh Ahmed Cemâl el-Hamevî'dir. Hamevî, 1942 yılında Hama/Suriye'de dünyaya gelmiştir. 1965'te Şam Üniversitesi Şeriat Fakültesinde lisans eğitimini tamamlayan Hamevî, Şam ve Hama'da bazı ilim adamlarının meclislerinde bulunup ders aldıktan sonra 1979'ta Ürdün'e göç etmek zorunda kalmıştır. Hamevî, 1980'de Birleşik Arap Emirlikleri'ne İslâm İşleri Bakanlığı'nda çalışmak üzere gitmiş, bir süre burada kaldıktan sonra 1991'de Amman'a geri dönerek telif ve tefsir faaliyetlerine devam etmiştir. 1995'te Şâğûrî'den Şâzeliyye tarikatı adına tasavvufî faaliyetlerini yürütmek üzere icazet alan Hamevî, Şeyh Kürdî'nin İrbid'teki zaviyesinde üç yıl zikir meclisi idaresini yürütmüştür. Halen Amman'ın Taberbur mahallesinde derslerine ve irşad faaliyetlerine devam eden Hamevî, Tasavvufî terbiyenin yanında fıkıh ve akaid gibi İslâmî ilimlere dair dersler de yapmaktadır. Eserleri arasında *Kitâbu vâha lizzâd ve'r-râha*, *Kitâb tesdîdü'n-nazar fi mes'ele'ti'l-cem fi'l-hadar*, *Kitâbu'l-İhbâr bi-vakti'l-imsâk ve'l-iftâr* adlı kitaplar sayılmaktadır. Şâğûrî'nin Ürdün'de faaliyet sürdüren halifelerinden diğeri de Şeyh İsmâil Muhammed Saîd el-Kürdî'dir. Aynı zamanda Şeyh Muhammed Saîd el-Kürdî el-Eyzûlî'nin (ö. 1972) oğludur. 1957'de İrbid'de doğan Kürdî, Suriye ve Ürdün'de muhtelif ulemadan şer'î ilimleri öğrenmiştir. Suriye'de bulunduğu günlerde Şâğûrî'den icazet alan Kürdî, İrbid ve Sarîh'te iki zaviye açmıştır. İrbid'deki zaviyede cuma namazı sonrası hadra yapılmaktadır. Sarîh'teki zaviyesi Muhammed Saîd el-Kürdî Mescidi'nde olup salı günleri yatsı namazı sonrasında, perşembe günleri ise akşam ve yatsı namazları arasında zikir yapılmakta diğer günlerde ise dini ilimlere dair dersler yapılmaktadır.²⁹

Şeyh Abdurrahman Ammûre de Şâğûrî'nin Ürdün'de tasavvufî faaliyetlerini yürütmekte olan talebelerindendir. Şeyh Abdurrahman Ammûre, 1958'de Hayfa/Filistin'de dünyaya gelmiştir. Şâğûrî'yi Şam'da zaman zaman ziyaret eden Şeyh Abdurrahman ondan icazet almış, ardından İrşad vazifesini Ürdün'de sürdürmeye başlamıştır. Daha sonra Abu Dabi'ye giden Şeyh Abdurrahman pek çok talebesi ile birlikte faaliyetlerini orada sürdürmeye devam etmektedir. Şâğûrî'nin diğer bir halifesi ise Şeyh Muhammed Saîd Kahîl'dir (ö. 2012). Kahîl, 1934 Humus doğumlu olup Şâğûrî'den icazet alarak pek çok mürid yetiştirmiştir. Kendisinden icazet alan halifeleri Ürdün'de faaliyet göstermektedir. Kahîl, 2012 yılında hac yolunda vefat etmiş, Baki' kabristanına defnedilmiştir. Halifelerinden Şeyh Üsâme es-Sekkâ halen Ürdün'de faaliyet göstermektedir. Şeyh Üsâme, 1968'de Humus'ta doğmuş, 1994'te iştigal ettiği ticaret vesilesiyle Ürdün'e yerleşmiştir. 1995'te Kahîl'den icazet almış ve Maan'da bir zaviye kurarak faaliyetlerine başlamıştır. Zaviyede cuma günleri namazdan sonra düzenli olarak zikir yapılmakta, çarşamba günleri ise zikir için müridlerinden birinin evinde toplanılmaktadır.³⁰

28) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 28.

29) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 30; Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 105.

30) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 31.

Şeyh Muhammed Saîd Kürdî Eyzûlî'nin (ö. 1972) kendisinden sonra Ürdün'de faaliyetlerini yürüten halifelerinden diğer bir tanesi de Şeyh Abdülkerim Selîm el-Mûminî Ebû Ârif'tir (ö. 1991). Ebû Ârif, 1924'te Aclûn'da doğmuş, bir dönem ziraatle iştigal etmiş, daha sonra cihad gayesiyle Filistin'e gitmiş, 1950'de Muhammed Saîd el-Kürdî'nin müridi olmuş, 1961'de icazet almış ve 1991 yılında İrbid'de vefat etmiştir. Kendisinden sonra halifesi Şeyh Abdülkerim Urâbî Ebû Abdulvâhid (ö. 2014) Madaba, Taffle gibi Ürdün'ün önemli merkezlerinde zaviyeler açarak tarikat faaliyetlerine devam etmiştir. Urâbî, 1942'de Filistin'de doğmuş olup İsrail işgalinin ardından 1948'de Ürdün'ün doğusuna yerleşmiştir. Şeyh Muhammed Saîd el-Kürdî'den dini ilimler ve tasavvuf eğitimi alan Urâbî, Kürdî'nin vefatının ardından Şeyh Abdülkerim el-Mûminî'ye intisab etmiş, daha sonra da halifesi olmuştur. Körfez ülkelerinde müridleri olduğu belirtilen Urâbî, 2014 yılında vefat etmiştir.³¹

Şeyh Muhammed Saîd el-Kürdî el-Eyzûlî'nin Ürdün'deki halifelerinden bir diğeri ise Şeyh Fâyiz Ahmed Halîf el-Kadirî'dir. Şeyh Fâyiz, 1945'te Ürdün'ün tarihi merkezlerinden Ceraş'ta doğmuştur. Şeyh Fâyiz, şeyhi Muhammed Said el-Kürdî ile 1960'larda karşılaşmış, uzun süre hizmetinde bulunmuş, ondan icazet almıştır. Fâyiz, aynı zamanda Abdülvedûd Reşîd Muhammed'den de Kadiri tarikatı icazeti almıştır. 2009'a kadar yoğun bir şekilde faaliyetlerini sürdüren Fâyiz'in, bu tarihten sonra ise sağlık problemleri nedeniyle çalışmaları kesintiye uğramıştır.³²

Ürdün'deki tasavvufî faaliyetler üzerinde önemli tesirleri olduğunu gördüğümüz Şeyh Muhammed b. el-Hâşimî'nin (ö. 1961) diğer bir halifesi Şeyh Abdülkadir İsa el-Azîzî el-Halebî'dir (ö. 1991). Abdülkadir İsa, 1920'de Halep'te doğmuştur. Çeşitli âlimlerden tefsir, Arap dili, mantık gibi dersler alan Abdülkadir İsa, 1949'da bir Kadiri şeyhi olan Hasan el-Hassânî'ye intisab etmiş, seyrü sülûkunun ardından ondan icazet almıştır. Bir müddet Halep'te müderrislik ve imamlık yapan Şeyh Abdülkadir 1952'de Şam'a gitmiş ve burada Şeyh Muhammed el-Hâşimî et-Tilimsânî'nin hizmetinde bulunduktan sonra 1958'de ondan icâzet almıştır. Daha sonra yaklaşık beş yıl Medine'de ikamet eden Şeyh Abdülkadir 1980'lerde Ürdün'e yerleşmiş, tebliğ ve irşad faaliyetlerine Amman'da devam etmiştir. Şeyh Abdülkadir, 1991'de bazı müridlerini ziyaret için Türkiye'ye gelmiş, burada hastalanarak vefat etmiş ve Eyüp Kabristanı'na defnedilmiştir. Abdülkadir İsa'nın müridleri tarafından Türkçe dâhil birkaç dile tercüme edilen *Hakâik ani't-tasavvuf* isimli eseri en önemli eserleri arasında sayılmaktadır.³³ Abdülkadir İsa'nın, kendisinden sonra bıraktığı halifeleri arasında Şeyh Hâzım Ebû Gazâle ve Şeyh Abdülhâdî Semûre Ebû

31) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 105; Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 31.

32) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 34.

33) Abdülkadir İsa, "Lemha Mucize an hayatı müellif", *Hakaik ani't-tasavvuf, Mevkiu't-Tarikati's-Şâzeliyye ed-Derkâviyye*, yy., 2001, s. 322-327; Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 102. Abdülkadir İsa'nın halifelerinden biri de Gaziantep'li Hasan Hoca'dır. Abdülkadir İsa'nın Türkiye'yi ziyaret ettiği bir esnada aynı zamanda Kadiri ve Nakşî Tarikatından icazeti olan Hasan Hoca ile görüşür ve ona Şâzelî Tarikatı icazeti verir. Hasan Hoca 2011'de vefat etmiş olup kabri Gaziantep'tedir. Bkz. Ahmet Özbay, *Kutbu'z-Zaman: Şeyh Hasan*, Hasan Hoca İlim Yayma Vakfı Yayınları, Gaziantep, ty, s. 15-16.

Mustafa bulunmaktadır. Bunlardan Şeyh Hâzım Ebû Gazâle 1933'te Nablus/Filistin'de doğmuştur. Eğitim için Suriye'ye gittiğinde Muhammed el-Haşimi ile görüşüp hizmet etme fırsatı bulmuş olan Ebû Gazâle 1959'da tanışıp müridi olduğu Abdulkadir İsa'dan icazet almıştır. 1964'de Amman'ın merkezinde bulunan Hüseyin Camii'nde imamlık, hatiplik ve müderrislik görevini üstlenen Ebû Gazâle, görev yaptığı mescidin yakınında büyük bir zaviye açmış ve irşad faaliyetlerini burada yürütmüştür. Ebû Gazâle, Zamanın vakıflar müdürü ile birlikte ilk defa Kur'an öğretimine dair bir müessese kurmuştur. Bunun haricinde Amman'da çok sayıda zaviye kurmuş olan Ebû Gazâle, tasavvufî eğitim faaliyetlerini halen buralarda devam ettirmektedir. Örneğin Amman'da Nezzâl mahallesindeki zaviyede cuma günleri sabah, öğleden sonra ve salı günleri yatsı sonrası hadra yaptırmaktadır. Şeyh Abdülhâdî Semûre Ebû Mustafa ise 1945'te Filistin'de dünyaya gelmiştir. Yirmi yıl Abdulkadir İsa'nın sohbetinde bulunduktan sonra 1991'de Şazelî tarikatı icazeti alan Ebû Mustafa Amman'ın meşhur Rainbow caddesinde bulunan zaviyesinde her cuma sabahı müridleri ile bir araya gelmektedir.³⁴

Ürdün'de faaliyet gösteren Şazelî kollarından biri de Derkâvî Hâşimî Alevî Filâlî şubesidir. Bu şube, Şeyh Mustafa Abdusselâm el-Filâlî'ye (ö. 1986) nisbet edilmektedir. Filâlî, 1888'de Fas'da doğmuş olup 1897'de gittiği hac dönüşünde Medine'ye yerleşmiştir. Filâlî daha sonra 1924'te Kudüs'te Şeyh Ahmed b. Mustafa b. el-Alevî (ö. 1934) ile görüşmüş, uzun yıllar müritlik yaptıktan sonra ondan icazet almış, böylece Şazelîye tarikatının Derkâvî kolunun Aleviyye şubesinin bir temsilcisi olmuştur.

Aleviyye kolu Kuzey Afrika'da yayılan tasavvufî düşünce kadar hayat ve ihtida hareketleri üzerinde de etkili olmuş bir tarikattır. Bugün Arabistan'dan İngiltere'ye, Ortadoğu'dan Amerika'ya kadar uzanan geniş bir alanda Aleviyye'ye mensup dervişlere rastlamak mümkündür. İri taneli doksan dokuzluk tesbihleri boyunlarına asarak gezen Aleviyye mensuplarının Cezayir'de Fransızlara karşı verilen bağımsızlık mücadelesinde büyük hizmetleri geçmiştir.³⁵

Filâlî, Ahmed Alevî'nin emri ile Filistin'de tarikat faaliyetlerine başlamış, çok sayıda zaviye kurmuştur. Filâlî, Alevî'nin yanı sıra Şeyh Muhammed b. el-Hâşimî'den (ö. 1961) de icazet almıştır. 1953'te Suriye'den Amman'a dönmüş, şehir merkezinde, Hüseyin Mescidi'nin yakınında bir zaviye kurmuş olan Filâlî, burada pazar ve perşembe günleri zikir yaptırmaya bir süre devam etmiştir. Daha sora Zerka'ya yerleşen Filâlî burada günümüzde de aktif olan bir zaviye açmıştır. Bugün bu zaviyede Filâlî'nin halifesi ve oğlu Şeyh Muhammed vazifelidir. Filâlî, 1986'da vefat etmiştir. Ürdün meliki Hüseyin b. Talâl'in Filâlî'ye intisap ettiği söylense de bu konuda kesin bir bilgi yoktur.

34) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 102; Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 34.

35) Mustafa Kara, "Ahmed el-Alevî", *DİA*, İstanbul, 1989, C. II, s. 42-43; İbrahim Doğu, "Ahmed el-Alavî", *Tasavvufun Hakikati*, İnsan, İstanbul, 2005, s.4; Itzhak Weismann, "Suriye ve İsrail'de Tarikatlar: Günümüzdeki Duruma Toplu Bir Bakış", s. 273. Martin Lings'in Alevî hakkında, *A Sûfi saint of the twentieth century: Shaikh Ahmad al-Alawi, his spiritual heritage and legacy* adlı doktora tezi bulunmaktadır. Bu tez, "Yirminci Yüzyılda Bir Veli" adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Martin Lings, *Yirminci Yüzyılda Bir Veli*, çev. Betül Özel Çiçek, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul, 2009.

Filâlî'nin Ürdün'deki halifelerinden Şeyh Şehâde et-Tabîrî, Ebû Şâhir olarak bilinmekte olup Maan'da bir zaviyesi bulunmaktadır. Diğer halifesi Şeyh Ahmed Hasan Şehâde Radâyde'dir. Amman'ın merkezindeki Hüseyin Mescidi'nin yakınlarında ve İrbid'de zaviyesi bulunan Radâyde'nin Amman'da ve diğer bölgelerde çok sayıda müridi vardır. Filâlî'nin oğlu Şeyh Dr. Muhammed de Filâlî'nin halifelerinden olup Zerka'da ikamet etmektedir. Yine halifelerinden Şeyh İbrahim Fellûcî'nin Emir Hasan semtinde zaviyesi bulunmaktadır. Diğer halifesi Şeyh Ali Huseynî'nin ise Maan'da zaviyesi vardır. Ürdün Melike'sinin bazı akrabaları da Şeyh Ali'ye müntesiptir. Söz gelimi Emir Ali b. Nayif ve Emir Asım b. Nayif, Şeyh Ali'nin müridleri arasındadır. Şeyh Abdulkadir Ali Âli'ş-şeyh de Filâlî'nin halifesi olup 1948 Amman doğumlu fakat aslen Medinelidir.³⁶

Ürdün'de faaliyet gösteren diğer bir Şâzelî kolu da Yeşrûtiyye'dir. Yeşrûtiyye, Tunuslu Şâzelî-Medenî tarikatı şeyhi Ali Nureddin Ebû Fatma el-Yeşrûtî'ye nisbet edilmektedir. Yeşrûtî 1794'de Tunus'un Benzert şehrinde doğmuştur. Zeytûne Medresesi'nde eğitimi tamamladıktan sonra tasavvufa yönelen Yeşrûtî, Mevlâ b. Ahmed Derkâvî'ye intisap etmiştir. Yeşrûtî'nin Pek çok tarikattan icazeti bulunmakla birlikte bunların en öne çıkan Şâzelî tarikatıdır. Şâzelî şeyhi Muhammed Hasan b. Hamza Zâfir el-Medenî'den³⁷ (ö. 1853) de icazet almıştır. Yeşrûtî, Akka'da faaliyetlerini sürdürmüş eğitim görmüş kentli sünnî eliti çekebilmiş, bunun yanında kırsal kesimde de sempati kazanmıştır. Halen bir Filistin tarikatı olduğu için onun müritlerinin çoğu güney Şam'daki mülteci kampındadır.³⁸ Yeşrûtiyye, Filistin haricinde Lübnan, Suriye, Ürdün, Tanzanya, Kenya ve Uganda gibi çeşitli ülkelere ulaşmıştır. Bu gün İsrail Devleti'nde yaşayan sûfîlerin önemli bir kısmı Yeşrûtiyye tarikatına mensuptur ve merkez zaviyeleri Ümmülfehm köyündedir. Tarikat, İsrail, Filistin ve Lübnan'ın yanı sıra Suriye, Doğu Afrika, Madagaskar ve Morino'da halifeleri vasıtasıyla kurmuş oldukları zaviyelerde faaliyet yürütmektedir. Yeşrûtiyye, Filistin merkezli bir tarikat olmasına rağmen 1948'deki İsrail işgalinde pek çok zaviyenin yerle bir edilmesinin ardından Filistin'deki müridleri Ürdün'e ve Lübnan'a göçmek zorunda kalmışlardır. Tarikatın merkez zaviyesi öncelikle Beyrut'a taşınmış, burada daha çok Filistinli mülteci müridlerin devam ettiği pek çok zaviye açılmıştır. 1980'de Şeyh Ahmed Muhammed el-Hâdî tarikatın merkez zaviyesini Amman'a nakletmiştir. Dolayısıyla Yeşrûtiyye kolu Ürdün'e Lübnan'dan gelen sûfîler vasıtasıyla girmiştir.³⁹ Şeyh Ahmed Muhammed el-Hâdî el-Yeşrûtî Ürdün'e geldikten sonra Cebel-i Amman'da Duvvar Râbi

36) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 108-110.

37) Muhammed Zâfir b. Muhammed Hasan b. Hamza el-Medenî. 1829'da Trablusgarp'ta doğmuştur. Şâzeliyye-Derkavî tarikatının Medeniyye kolunun kurucusu olan babasına intisab ederek hilafet almıştır. Tarikatı, Trablus, Tunus, Fizan, Mısır, Suriye ve Hicaz'da yayılmıştır. II. Abdülhamid'in de Şeyh Muhammed Zafir'e intisab ettiği rivayet edilmektedir. Bkz. Şit Tufan Buzpınar, "Şeyh Zafir", *DİA*, İstanbul, 1988, C. XXXIX, s. 78. Ayrıca Şeyh Muhammed Zafir'in, II. Abdülhamid'i İslam dünyasını birleştirmek ve İslam İmparatorluğunu yeniden kurmak konusunda teşvik ettiği ve etkilediği de bilinmektedir. Bkz. Zeine N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah Akbaş, Gelenek, İstanbul, 2003, s. 55.

38) Weismann, "Suriye ve İsrail'de Tarikatlar: Günümüzdeki Duruma Toplu Bir Bakış", s. 272.

39) Ahmet Kavas, "Yeşrûtî", *DİA*, İstanbul, 2013, C. XLIII, s. 499, 500; Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 111, 112; Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 42.

yakınlarındaki zaviyesinde faaliyet göstermiş daha sora Seyr Vadisi'ne taşımıştır. Öte yandan Yeşrûti zaviyesi Ürdün'de gizliliği ve dışı kapalılığı ile dikkat çekmektedir. Önceden özel izin almamış kimselerin zaviyeye girmesine müsamaha gösterilmemektedir. Bu gizlilikten dolayı kadın erkek karışık zikir yaptıkları yönünde bazı ithamlara maruz kalmışlardır.⁴⁰

Ürdün'de yer alan diğer bir Yeşrûti şeyhi ise Dr. Abdulcelil Abdurrahîm Ali el-Abâdile'dir. Abâdile, 1944'de Filistin doğmuş olup lisans eğitimini ve doktorasını Ezher'de tamamlamıştır. Mısır'da bulunduğu yıllarda Nakşî şeyhi Necmeddin el-Kürdî'ye (ö. 1986) intisap eden Abâdile, bir yıl sohbetinde bulunmuş, 1967'de İsrail ile yapılan Altı Gün savaşının ardından Ürdün'e yerleşmiştir. Ürdün'e sık sık ziyarette bulunan Suriyeli şeyh Abdurrahman Ebû Rîşe'den Yeşrûtiye tarikatı icâzeti alarak şeyhliğe başlayan Abâdile, Halen Amman'ın Suveylih semtinde ikamet etmekte olup⁴¹ Cuma hutbeleri ve çeşitli sohbetleri internet sitelerinde yayımlanmaktadır.

Bahsedeceğimiz sonuncu Şâzeliyye kolu ise Ğazfî Kâdirî şubesi olup daha Ürdün Haşimi Krallığı kurulmadan önce bölgeye yerleşmiştir. Ğazfî Kâdirî tarikatı, Kadiriyye ve Şâzeliyye tarikatlarının mecedilmesi ile oluşmuştur. Kurucusu Moritanya'lı Şeyh Muhammed Ağzaf ed-Dâvûdî'dir (ö. 1795). Ğazfî Kâdirî tarikatı, Moritanya'nın en önemli tarikatlarından biri olup doğu Moritanya'da yaygınlık kazanmıştır. Bu tarikatın şeyhlerinden Muhammed Emin el-Zeynî el-Kalkamî (ö. 1949) âlim ve fakih bir zât olup cihada önem vermiştir. Kalkamî, müridleri ile birlikte Fransız sömürgesine karşı direnişte önemli bir rol üstlenmiştir. Zira Kalkamî, Fransızlar Moritanya'yı işgal edince 1911'de Libya'ya geçmiş, burada da İtalya'ya karşı savaşmıştır. Daha sonra Mısır'a geçen Kalkamî, Türklerle birlikte İngiltere'ye karşı savaşmış, ardından sırasıyla Filistin, Suriye ve Ürdün'e geçerek müritleriyle birlikte İngilizlere karşı cihada etkili bir şekilde devam etmiştir. Bu savaşlar esnasında onun çok sayıda müridi şehid olmuştur. Kalkamî, Ürdün'ün İngilizler tarafından işgalinin ardından önce Suriye'ye, daha sonra da Adana'ya geçmiş, 1949'da vefatına kadar burada kalmıştır. Sigara içmemek, Müslümanlara karşı muhabbet beslemek, ihvana karşı daha özel bir sevgi beslemek, mutasavvıfları ziyarete önem vermek, haremlik selamlığa riayet etmek, daima abdestli gezmeye çalışmak bu tarikatın önem verdiği hususlar arasında sayılmaktadır. Ürdün'de Şâzelî Ğazfî Kâdirî tarikatı adına faaliyet yürütmüş veya halen yürütmekte olan kimseler arasında şu isimler sayılabilir: Şeyh Hâlid Ebû Zeytûn (ö. 2009), Şeyh Mahmûd Selîm Selcî, Şeyh Âyiş Havyân, Şeyh İsmail Semûr Ğamâz, Şeyh Muhammed Hüleyyil Acârim (ö. 2000) ve Şeyh Selîm Keyyâlî.⁴²

40) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 113. Musa Amr doktora tezinde, bu ithamların yersiz olduğunu, kendisinin gidip zaviyelerini gördüğünü, kadınları ve erkekler için ayrı salonlar olduğunu, kadınların ekran vasıtasıyla erkekler tarafından yapılan zikri takip ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 44.

41) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 113.

42) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 45, 46. Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 117.

2. Rifâiyye Tarikatı

Ürdün'de kök salan ikinci büyük tarikat Rifâiyye tarikatıdır. Ahmed er-Rifâî'ye (ö. 578/1182) nisbet edilen Rifâiyye tarikatı güney Irak'ta kurulmuş olup Suriye, Mısır, Hicaz, Yemen ve Türkiye başta olmak üzere bütün İslâm dünyasında yaygınlık kazanmıştır.⁴³ Ürdün'e ise, büyük oranda, İsrail Devleti kurulduktan sonra ülkelerini terk edip Ürdün'e sığınmak zorunda bırakılan Filistinli şeyhlerin özellikle Amman'a yerleşmesiyle girmiş ve hızlı bir şekilde yayılmıştır. Sözelimi Şeyh Ömer Ahmed Hasan Ebû Aliyye es-Sarefendî 1951'de Remle/Filistin'de dünyaya gelmiş olup İsrail'in politikası nedeniyle önce Lübnan'da bulunan Sarafend'e gitmiş daha sonra da Ürdün'e yerleşmiştir. Sarefendî halen Amman'da açtığı zaviyede faaliyetlerini sürdürmektedir.⁴⁴

Filistin'den Ürdün'e gelip yerleşen şeyhlerden birisi de Abdülhâfız et-Tahrâvî en-Nüveyhî'dir (ö. 2002). 1910'da Remle'de dünyaya gelmiş olan Nüveyhî, şeyhi Yusuf en-Nüveyhî'den icazet almış ve İsrail'in kuruluşunun ardından Amman'a göç etmiş ve burada bir zaviye kurmuştur. 2002'de Amman'da vefat eden Nüveyhî'nin kendisinden sora iki halifesi Ürdün'de faaliyetleri sürdürmüştür. Bunlardan ilki, aynı zamanda oğlu olan Şeyh Muhammed Abdülhâfız et-Tahrâvî en-Nuveyhî, ikinci halifesi ise Amman ve Ceraş'taki zaviyeleri ile hizmet eden Şeyh Fâris er-Rifâî'dir. Ayrıca Tahrâvî'nin şeyhi Yusuf en-Nuveyhî'nin oğlu ve torunları da Ürdün'de şeyhlik vazifelerini yerine getirmektedirler. Bunlardan Şeyh Yusuf'un oğlu Şeyh Mahmud en-Nuveyhî'nin zaviyesi Madaba'da, torunları Şeyh Enver en-Nuveyhî, Şeyh Abdülhamid en-Nuveyhî ve Şeyh Muhammed en-Nuveyhî'nin zaviyeleri ise Amman'da bulunmaktadır.⁴⁵

Ürdün'de bulunan Rifâî şeyhlerinden biri de Abdülmukbil Ubeyd Fevâire'dir. 1948'de Humus'ta dünyaya gelen Fevâire'nin Rifâiyye hilafetinin yanında aynı zamanda Kadiriyye tarikatından da icazeti bulunmaktadır. Ürdün'den başka Türkiye, Suriye, Lübnan, Mısır ve Uman'da zaviyeleri yer almaktadır. Bunların dışında Ürdün'de faaliyet yürüten yahut yürütmüş olan Rifâî şeyhleri arasında Şeyh Saîd Abdulkadir Birhem, Şeyh Fevâz et-Tibâ', Şeyh Ali Ebû Zeyd (ö. 1997), Şeyh Mahmud Mürevvah el-Fakîh, Şeyh Dr. Muâz Saîd Havva ve Şeyh Nasıruddin Hatîb sayılabilir. Filistin bölgesinden gelen Rifâî şeyhlerinin dışında Irak'taki şeyhlerden hilafet alıp Ürdün'e gelen ve faaliyetlerini burada yürüten bazı şeyhler de bulunmaktadır. Sözelimi Şeyh Ahmed ez-Za'bî ve Şeyh Nasıruddin Abdüllatif el-Hatîb (ö. 2012) icazetlerini Irak'taki Rifâî şeyhlerden almışlardır. Şeyh Nasıruddin'in halifelerinden aynı zamanda oğlu olan Mu'tasım Billah'ın Amman'da ve diğer bir halifesi olan Şeyh Muhammed Yusuf'un ise Ceraş'ta zaviyesi bulunmaktadır.⁴⁶

3. Kadiriyye Tarikatı

Çok yaygın olmamakla birlikte Ürdün'de Kadirî tarikatı şeyhleri bulunmakta ve Kadirîlerin faaliyet yürüttükleri zaviyeler yer almaktadır. Abdülkadir Geylânî'ye (ö.

43) Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *DİA*, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 99.

44) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 118; Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 46.

45) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 119-120.

46) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 54, 55, 67.

561/1165) nisbet edilen Kadiriyye tarikatı Suriye, Afganistan, Hindistan, Irak, Balkanlar, Arnavutluk, Batı Afrika, Kuzey Kafkasya, Orta Asya ve Doğu Türkistan gibi İslâm âleminin büyük kesimine yayılmıştır.⁴⁷ Ürdün'e girişi ise Filistin ve Irak'tan göç eden Kadiri şeyhleri vasıtasıyla olmuştur. Nitekim XX. Yüzyılda Kadiri tarikatının Ürdün'e girmesini sağlayan Şeyh Abdülhalim Hamd Avde el-Kadiri (ö. 1998) aslen Filistinlidir. Şeyh Abdülhalim, 1920 yılında Ramallah'ta dünyaya gelmiş ve 1938'de Ürdün'e yerleşmiştir. Şeyh Abdülhalim şeyhlik vazifesine Amman'da başlamış, daha sonra faaliyetlerini burada yürütmeye devam etmiştir. Zira onun Amman'da kurmuş olduğu zaviyesi halen faal olup burada perşembe günleri yatsı namazı sonrası hadra yapılmaktadır. Şeyh Abdülhalim'den sonra yerine Şeyh Muhammed Abdülhalim el-Kadiri geçmiştir.⁴⁸ Şeyh Muhammed, Kadiriyye'nin Ürdün'de yayılmasında önemli bir rol üstlenmiş, Zerka, Cûfe, Maraka, Kerek, Salt ve Madaba gibi muhtelif şehirlerde zaviyeler açmıştır. Şeyh Muhammed, bu zaviyelerde görevlendirdiği halifeleri ile tarikat çalışmalarını sürdürmeye devam etmektedir.⁴⁹

Ürdün'de bulunan Kadiri şeyhlerinden birisi de Şeyh Muhammed Haşim el-Bağdâdî'dir. Şeyh Muhammed, 1909'da doğmuş olup aslen Bağdatlıdır. Filistin'de Şeyh Muhammed Habibullah'tan Kadiri tarikatı hilafeti alan Şeyh Muhammed'in *Matlabu's-sülûk ve necâtu'l-hâlik* isimli eserleri bulunmaktadır. Şeyh Muhammed, Ürdün'de zaviyeler açarak tarikat çalışmalarını sürdürmüştür. Onun Zerka, Cûfe, İrbid, Rusayfe, Kerek'de kurduğu zaviyeler bugün faaldir. Şeyh Muhammed Haşim'den sonra müridlerinden Şeyh Abdümelik olarak bilinen Abdullah b. Şeyh Salih tarikatı adına vazifesini sürdürmüştür. Şeyh Abdümelik, Filistin'de ikamet etmekle birlikte sık sık Ürdün'e gelip gitmiş ve böylece müridleri ile yakından ilgilenme fırsatı bulmuş, 2008'de vefat etmiştir.⁵⁰

Kadiriyye tarikatının özellikle 2003'teki Irak savaşından sonra Irak'tan Ürdün'e göç eden sûfilerin gayretleri ile de yayıldığı görülmektedir. Zira Ürdün'e Irak'tan gelmiş olan şeyhlerden birisi Şeyh Muhammed Abdülkerim'dir. Şeyh Muhammed Abdülkerim 1938'de Kerkük'te doğmuş olup Kadiri tarikatının Kesnezânî koluna müntesiptir. Ne var ki Kesnezânî kolu Şeyh Abdülkerim Şâh el-Kesnezânî'ye (ö. 1899) nisbet edilmektedir. Kesnezânî tarikatındaki şeyhlik makamını yalnızca kendi ailesine has kılmıştır. Bu aileye mensup olan Şeyh Muhammed Abdülkerim, Amerika'nın Irak'ı işgalinden sonra çıkan iç karışıklıklar sebebiyle öncelikle müridlerini Ürdün'e göndermiş, daha sonra 2007 yılında kendisi de Amman'a geçerek Abdun semtine yerleşmiştir. Tarikat faaliyetlerini Ürdün'de sürdürmeye başlayan Şeyh Muhammed, Kadiri tarikatının Ürdün'deki gelişimini büyük oranda hızlandırmıştır.⁵¹

47) Azamat, Nihat, "Kâdiriyye", DİA, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 133.

48) Bu zâtın *Ecvibetü's-seniyye ala men i'terada ale's-sâdeti's-sûfiyye* isimli eseri de bulunmaktadır. Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 123.

49) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 64.

50) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 123, 124.

51) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 126, 127.

4. Halvetiyye Tarikatı

Ürdün'de faaliyet gösteren tarikatlardan biri de Halvetiyye tarikatıdır. Halvetiyye tarikatı, Ömer el-Halvetî'ye (ö. 800/1397) nisbet edilmektedir. İslâm dünyasının en yaygın tasavvufî tarikatıdır.⁵² Ürdün'de Halvetiyye'nin Câmîa kolu faaldir. Câmîa, Halvetî tarikatı şeyhi Hayreddin Abdurrahman eş-Şerîf'in (ö. 1928) sekiz tarikattan icazet olması hasebiyle kendisine verilmiş bir sıfattır. Söz konusu tarikatlar Halvetiyye, Rifâiyye, Kadiyye, Desûkiyye, Şâzeliyye, Yeşrûtiyye, Nakşbendiyye ve İdrîsiyye'dir. Şeyh Hayreddin aslen Filistin'in el-Halîl şehriden olmakla birlikte İngilizlere karşı potansiyel bir tehdit oluşturduğu için Ürdün'ün Kerek şehrine sürgün edilmiştir. Şeyh Hayreddin, Kerek'e yerleşmesinin ardından kısa süre içerisinde Halvetiyye tarikatını yaymaya başlamıştır. Birinci dünya savaşı sonrası Filistin'e dönmeye karar veren Şeyh Hayreddin 1926'da hac dönüşü el-Halîl'e yerleşmiş, 1928'de vefatına kadar burada kalmıştır. Şeyh Hayreddin'in "Abdurrahman" isminden dolayı Halvetiyye tarikatının bu şubesi Rahmâniyye olarak da anılmıştır. Şeyh Hayreddin'in vefatından iki yıl önce dünyaya gelen Şeyh Hasan eş-Şerîf, Rahmâniyye kolunu Ürdün'de yaşatan şeyhler arasındadır.⁵³

Halvetiyye'nin Ürdün'de gelişme gösteren diğer bir kolu ise Halvetî Câmîa Kasımî şubesidir. Şeyh Hasenüddin el-Kasımî'ye (ö. 1944) nisbet edilmektedir. Kasımî, İsrail'in kuruluşunun ardından İrbid'e yerleşmiştir. Kendisinden sonra yerine Şeyh Muhammed Cemil el-Kasımî (ö. 1988) geçmiştir. Kasımî, 1960'da Zekra'da bir zaviye açmıştır. Daha sonra sırasıyla Şeyh Afîf el-Kasımî (ö. 1998) ve Abdurraûf el-Kasımî tarikatın başına geçmiştir. Abdurraûf el-Kasımî, halen el-Halîl'de çeşitli alanlarda eğitim ve irşad hizmetlerine devam etmektedir. Kasımî şeyhlerinin kurmuş oldukları zaviyelerde tasavvufî eğitimin yanında dini ilimler de tedris edilmekte, bu kapsamda hacimli kütüphaneler inşa edilmektedir. Ayrıca teknolojik gelişmeleri takip etme amacıyla çeşitli kuruluşlar, araştırma merkezleri, okullar kurulmuştur. Bunlara ilaveten radyo ve dergi yayınları da bulunmaktadır.⁵⁴

5. Nakşibendiyye Tarikatı

Nakşibendiyye tarikatı Ürdün'de çok yayılmamakla birlikte az da olsa müridleri ve zaviyeleri bulunan bir tarikattır. Nakşibendiyye tarikatının Ürdün'de faaliyet gösteren iki kolu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Nakşî Hakkânî tarikatıdır. Bu tarikat Şeyh Nazım Hakkânî Kıbrısî'ye (ö. 2014) nisbet edilmektedir. Türkiye ve Lübnan'dan İngiltere ve Amerika'ya kadar pek çok ülkede müridleri bulunmaktadır.⁵⁵ Esas itibarıyla Nazım Kıbrısî'nin şeyhi Abdullah ed-Dağıştânî (ö.1973) Ürdün'le irtibatı olan bir Nakşî şeyhidir. Aslen Şam'da ikamet etmekle birlikte Dağıştânî'nin Ürdün'de de müridleri bulunmakta, bu sebeple o, zaman zaman Ürdün'ü ziyaret etmektedir. Hatta Nazım Kıbrısî'nin de Ürdün'de Dağıştânî ile birlikte halvete girdiği belirtilmektedir.⁵⁶ Nakşibendi tarikatı

52) Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, İstanbul, 1989, C. XV, s. 393.

53) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 130.

54) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 132, 133.

55) Weismann, "Suriye ve İsrail'de Tarikatlar: Günümüzdeki Duruma Toplu Bir Bakış", s. 275.

56) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 137.

ile ilgili ilginç bir husus da Nazım Kıbrısî'nin Ürdün kraliyet ailesinin Nakşibendi tarikatı müridi olduklarını iddia etmesidir. O'na göre Ürdün kralı I. Abdullah⁵⁷ Dağıstânî'nin mürididir ve mevcut kral II. Abdullah da Kıbrısî'ye bağlıdır. Bundan dolayı olmalı ki Nazım Kıbrısî 2012 yılında II. Abdullah'ı İslâm âleminin halifesi ilan etmiş ve ona ilk biat edenin de kendisi olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Kıbrısî, tüm İslâm âleminin aynı şekilde ona biat etmesi gerektiğini söylemiş, onu Mehdi'nin yanında gördüğünü öne sürmüştü, hatta ona biat etmeyenin Müslüman sayılmayacağını dahi söyleyebilmiştir.⁵⁸

Nazım Kıbrısî'nin Nakşî Hakkânî tarikatı Ürdün'deki faaliyetlerini Kıbrısî'nin temsilcisi Şeyh Abdüsselâm Tevfik Ahmed Şemsî vasıtasıyla yürütmektedir. 1934'te Filistin'de dünyaya gelen Şeyh Abdüsselâm, eğitim için gittiği Türkiye'de yedi yıl kalmış, 1998'de Kıbrısî'nin isteği üzerine Amman'a yerleşerek Cebel-i Amman'daki Ebû Şâm Mescidi'nde bir zaviye açmıştır. Şeyh Abdüsselâm, burada halen perşembe günleri yatsı namazı sonrasında zikir yaptırılmaktadır.⁵⁹

Ürdün'de faaliyet gösteren Nakşî kollarından biri de Nakşî Geylânî koludur. Bu tarikat hem Nakşibendiye hem de Kadiriye tarikatını temsil etmekte olduğu için bu ad ile anılmaktadır. Ürdün'de bu tarikatı yayan zât Şeyh Abdülhalim Mustafa Geylânî'dir (ö. 1968). Şeyh Abdülhalim bir kadiri şeyhi olan Şeyh Mustafa'nın (ö. 1890) oğlu olarak 1888'de Salt'ta dünyaya gelmiştir. Çocukluğundan itibaren bir Kadiri müridi olarak yetişen Abdülhalim, Şeyh Muhammed Emin Kuzuf'tan 1910'da Salt'ta Şâzelî tarikatı icazeti almıştır. Yine Suriye'de bulunduğu dönemde Şeyh İsmail ed-Dimeşkî'den Nakşî icazeti almıştır. Şeyh Abdülhalim aynı zamanda İhvân-ı Müslimîn'in Salt'taki temsilciliğini yapmaktadır. 1968'de vefat eden Abdülhalim, kendisinden sonra Nakşî Geylânî yolunu devam ettirmeleri için dört oğluna izin vermiştir. Bunlar, Şeyh İbrahim Abdülhalim Zeyd Geylânî (ö. 2013), Dr. Musa Geylânî, Muhammed Rasûl Geylânî ve Dr. Hasenî'dir. Şeyh Abdülhalim'in halifelerinden diğer bir tanesi de Şeyh Muhammed Emin Fehim Mustafa Geylânî'dir. Şeyh Muhammed 1926'da Salt'ta doğmuş olup Kadiriye ve Nakşibendiye tarikatlarının yanında Şâzeliye ve Halvetiye tarikatlarından da icazeti bulunmaktadır. Bu tarikat yalnızca Salt'ta yayılmış olup diğer şehirlerde zaviyelerine rastlanmamaktadır.⁶⁰

6. Ticâniyye Tarikatı

Ürdün'de faaliyet gösteren tarikatlardan birisi de Ticâniyye tarikatıdır. Ahmed b. Muhammed Ticânî'ye (ö. 1230/1815) nisbet edilen bu tarikat Kuzey Afrika'da ortaya çıkmıştır. Ahmed Ticânî, bir Halvetî şeyhi iken bizzat Hz. Peygamber tarafından kendisine irşad görevi verildiğini iddia etmiş, akabinde Ticâniyye tarikatını kurmuştur. Sağ

57) Kral I. Abdullah ile ilgili olarak bkz. Kral Abdullah, *Biz, Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, çev. Halit Özkan, Klasik, İstanbul, 2013.

58) "Şeyh Nazım mason Urdun kralı 2. Abdullah'ı halife ilan etti." Web: <http://www.youtube.com/watch?v=tbjj9jFRWWho> adresinden 11 Şubat 2016'da alınmıştır. Ayrıca bkz. Nazım Kıbrısî, *Şam'ın Tah-tu Kimindir?*, 8 Nisan 2012 tarihli sohbeti. Web: https://www.youtube.com/watch?v=NR4YNgE8d_E adresinden 11 Şubat 2016'da alınmıştır.

59) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 137.

60) Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 138-139.

veya ölü diğer tarikatlara mensup herhangi bir velinin ziyaret edilmesinin yasak olması Ticâniyye'nin önemli bir özelliğidir.⁶¹

Ticaniyye tarikatı Ürdün'e Şeyh Ahmed Dâdûsî ile girmiştir. Aslen Faslı olan Dâdûsî, hac dönüşünde Filistin'e yerleşmiş Mescid-i Aksa'da dersler vermeye başlamıştır. Dâdûsî ziyaret amaçlı gidip geldiği Ürdün'de bu tarikatın yayılmasını sağlamıştır. Ürdün'de bulunan halifeleriden Şeyh Muhammed Mahmud Musallah (Ebû Sâlih et-Ticânî) 1932 Filistin doğumlu olup 1959'da Dadûsî'den icazet almış, halen Amman'da Mahatta Mescid'inde faaliyetlerini sürdürmektedir. Şeyh Muhammed cuma günleri ikinci namazı sonrası hadra yaptırmaktadır. Ürdün'deki diğer bir Ticânî şeyhi ise 1957 doğumlu Şeyh Mansûr Ahmed Nâsir Yemânî olup 1992'de Mahmud Sefârinî'den Ticânî tarikatı icazeti almış, halen Taberbur'da bulunan zaviyesinde çalışmalarını sürdürmektedir.⁶²

7. Bedeviyye Tarikatı

Ürdün'e bulunan tarikatlardan birisi de Ahmediyye olarak da bilinen Bedeviyye tarikatıdır. Ahmed Bedevî'ye nisbet edilen bu tarikat daha çok Mısır'da yayılmıştır.⁶³ Bedeviyye tarikatı, Nüveyhî ailesi ve Şeyh Abdülhâfız et-Tahrâvî (ö. 2002) vesilesi ile Ürdün'e girmiştir. Bunlardan Şeyh Yusuf en-Nüveyhî, Rifâiyye, Kadiriyye, Bedeviyye, Desûkiyye ve Sa'diyye tarikatlarından icazeti olup halifesi Abdülhâfız et-Tahrâvî'ye aynı şekilde bu beş tarikatın icazetini de vermiştir. Tahrâvî de Şeyh Ziyâb Hitâb'a (ö. 2002) bedevî tarikatı için icazet vermiştir. Şeyh Ziyâb, Amman'da kurmuş olduğu zaviyede Bedevî tarikatı faaliyetlerini yürütmüş fakat kendisinden sonra halife bırakmamıştır.⁶⁴

Hâlihazırda Ürdün'de Bedevî tarikatını Şeyh Abdülhamid en-Nüveyhî temsil eden şeyhler arasındadır. Nüveyhî, Amman'daki zaviyesinde irşad faaliyetlerine devam etmektedir. Yine Dr. Muhammed Câbir (Şerîf Ahmedî) Bedeviyye tarikatı şeyhlerinden olup Maan'da zaviyesi bulunmaktadır. Ayrıca Ceraş'ta babasına ait olan zaviyede de belirli günlerde zikir yaptırmaktadır.⁶⁵

8. Aleviyye Tarikatı

Aleviyye tarikatı, Alevioğulları yahut Bâ Alevî olarak bilinen aileye nisbet edilen bir tarikattır. Yemen'in Hadramut şehrinde yaşayan Alevî oğullarının soyu, Alevî b. Ubeydullah b. Ahmed Urazî vasıtasıyla Cafer-i Sâdık'a ulaşmaktadır. Ubeydullah'ın oğlu Alevî'ye nisbetle onun soyundan gelenlere Bâ Alevî adı verilmektedir. Bu aile, Yemen'in dini, fıkfî, ilmî ve zaman zaman da siyasî hayatında önemli rol oynamaktadır. Tasavvufî yönü de bulunan bu ailenin içinden çıkan tarikat Aleviyye tarikatı olarak adlandırılmaktadır.⁶⁶ Aleviyye tarikatının kurucusununun Alevioğullarından Muhammed b. Ali b. Muham-

61) Özköse, Kadir, "Ticânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 2012, C. XL, s. 131.

62) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 91, 92; Ebû Heniyye, *et-Turuku'sûfiyye*, s. 140, 141.

63) Kara, Mustafa, "Bedeviyye", *DİA*, C. V, s. 318-319.

64) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 57.

65) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 96.

66) Uludağ, Süleyman, "Aleviyye", *DİA*, İstanbul, 1989, C. II, s. 370; Sâmi es-Sakkâr, "Bâ Alevî", *DİA*, İstanbul, 1991, C. IV, s. 356.

med (ö. 653/1255) olduğu kabul edilmektedir. Bu tarikat kendisinden sonra oğulları ile yayılmaya devam etmiştir. Aleviyye tarikatı mensuplarının şer'î emirlere eksiksiz bağlı olan herkesi keşf ve kerâmet sahibi olup olmamalarına bakmaksızın velî saymaları önemli hususiyetlerindedir.⁶⁷

Aleviyye tarikatı Ürdün'de, Ürdün Üniversitesi'ne öğrenim görmek için gelen Yemenli öğrenciler vasıtası ile yayılmıştır. Bundan sonra Alevî şeyhleri ziyaret amaçlı Ürdün'e gelip gitmiş, hac ve umre ziyaretlerinde Ürdünlüler bu tarikat mensupları ile tanışıp sohbet etmeleri neticesinde pek çok Ürdünlü bu tarikata intisab etmiştir. Daha sonra yaygınlaşan Aleviyye tarikatının Yemen'de bulunan Şeyh Habîb Ömer b. Haffz'ın icazet verdiği üç şeyh Ürdün'de faaliyet göstermektedir. Bu şeyhlerden Abdülkadir İbrahim el-Hârisî, 1972 Amman doğumlu olup Amman'da ilmî ve kültürel çalışmalarını sürdürmektedir. Şeyh Ahmed Kâîd es-Savâ ise 1974 Amman doğumlu olup Amman'daki Ravza Mescidi'nde imam hatiplik yapmakta ve doktora çalışmalarına devam etmektedir. Amman'daki diğer bir şeyh ise Avn Maîn el-Kudûmî'dir. Kudûmî 1982 doğumlu olup Radyo, Televizyon ve İnternet siteleri vasıtasıyla aktif bir şekilde çalışmalarını sürdürmektedir.⁶⁸

Sonuç

Ürdün Haşimi Krallığı, günümüzde sekiz ayrı tarikata, bu tarikatları temsil eden yetmişten fazla şeyhe ve tarikat faaliyetlerinin yürütüldüğü yüzlerce zaviyeye ev sahipliği yapması bakımından tasavvufî faaliyetler bakımından zengin bir ülkedir. Ürdün'de faaliyetlerini sürdüren tarikatlar içerisinde Şâzeliyye en çok yayılma gösteren tarikatdır. Şâzeliyye'nin Ürdün'de yayılma göstermesi, Suriyeli Şeyh Haşimî'nin halifelerinin Ürdün'de yoğun faaliyetlerinin bir neticesidir. Öte yandan Amerikalı Şâzelî şeyhi Nûh Keller'in Ürdün'e yerleşip tarikat faaliyetlerini burada yaygınlaştırması, Şâzeliyye'nin buradaki şöhret ve etkisini bir kat daha artırmıştır. Yine Filistin göçlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı Ürdün'de faaliyet gösteren Filistin kökenli Filâliyye ve Yeşrûtiyye kolları da Şâzeliyye'nin Ürdün'de yayılmasında önemli bir etkiye sahiptir.

Şâzeliyye haricinde Rifâiyye, Kadiriyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Ticâniyye, Bedeviyye ve Aleviyye tarikatları faal bir şekilde Ürdün'de temsil edilmektedir. Bu tarikatların faaliyetlerinin, İrbid ve Amman başta olmak üzere ülkenin kuzey kesimlerinde yoğunluk kazandığı, selefi-vehhâbî akımların baskın olduğu güney kesimlerde ise tasavvufî yapılanmaların etkinlik alanlarının daraldığı, Akabe gibi önemli bir merkezde neredeyse hiç faaliyetin bulunmadığı görülmektedir.

Günümüzde etkinlik gösteren tarikatlar, Ürdün'e, genelde ilim merkezlerini barındıran Suriye ve Filistin gibi çevre ülkelere dini tahsil ve ziyaret gibi çeşitli sebeplerle seyahat eden Ürdünlüler vasıtasıyla gelmiştir. Bu tarikatlardan Şâzeliyye ve Nakşibendiyye büyük oranda Suriye'den Ürdün'e girerken Rifâiyye, Kadiriyye, Halvetiyye ve Ticâniyye'nin ağırlıklı olarak Filistin'den geldiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Aleviyye'nin Yemen, Kadiriyye'nin ve Rifâiyye'nin Irak, Bedeviyye'nin ise Mısır kaynaklı olarak da Ürdün'e girmiş olduğu görülmektedir.

67) Uludağ, "Aleviyye", *DİA*, C. II, s. 370.

68) Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün*, s. 99, 100.

Kaynakça

- “Şeyh Nazım mason Urdun kralı 2. Abdullah’i halife ilan etti.” Web: <http://www.youtube.com/watch?v=tbjj9jFRWHO> adresinden 11 Şubat 2016’da alınmıştır.
- Abdülkadir İsa, *Hakaik ani’t-tasavvuf*, Mevkiu’t-Tarîkati’ş-Şâzeliyye ed-Derkâviyye, yy., 2001.
- Alevî, Ahmed, *Tasavvufun Hakikati*, İnsan Y., İstanbul, 2005.
- Azamat, Nihat, “Kâdiriyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 131-136.
- Bostan, İdris, “Aclûn”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1988, C. I, s. 326-327.
- Buzpınar, Şit Tufan, “Şeyh Zafîr”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, C. XXXIX, s. 78-79.
- Celyend, Muhammed, “Derkaviyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1994, C. IX, s. 179.
- Çelebi, İlyas, “Hâşimî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1997, C. XVI, s. 410-411.
- Doğu, İbrahim, “Ahmed el-Alavî”, *Tasavvufun Hakikati*, İnsan, 2005.
- Ebû Heniyye, Hasan, *et-Turuku’süfîyye durûbu’llahi’r-rûhiyye et-tekeyyüf ve’t-tecdîd fî siyâki’t-tahdîs - Süfîsm and Süfî Orders: God’s Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Amman, 2011.
- Harrûbî, Muhammed b. Ali Trablusî, *Usûlü’t-tarikati’ş-Şâzeliyye*, thk. Muhammed Abdülkadir Nassâr, Dâru’l-Keraz, Kahire, 2008.
- İbnü’l-İmad, Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü’z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd Arnaut. Dâru İbn Kesir, Beyrut, 1986.
- İnançer, Ömer Tuğrul, “Osmanlı Tarihinde Süfilik Âyin ve Erkânları”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 2005.
- Kara, Mustafa, “Ahmed Alevî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1989, C. II s. 42-43.
- Kavas, Ahmet, “Yeşrûti”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2013, C. XLIII, s. 499-500.
- Keller, Nuh Ha Mim, *Obituary: Sheikh Abd al-Rahman al-Shaghouri: Light Upon Light in Damascus*. Web: <https://occidentalexile.wordpress.com/2010/05/20/obituary-sheikh-abd-al-rahman-al-shaghouri-light-upon-light-in-damascus/> adresinden 11 Şubat 2016’da alınmıştır.
- Becoming Muslim. Web: <http://www.masud.co.uk/ISLAM/nuh/bmuslim.htm> adresinden 11 Şubat 2016’da alınmıştır.
- Kıbrısî, Nazım, *Şam’ın Tahtı Kimindir?*, 8 Nisan 2012 tarihli sohbeti. Web: https://www.youtube.com/watch?v=NR4YNgE8d_E adresinden 11 Şubat 2016’da alınmıştır.

- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, çev. Halit Özkan, Klasik, İstanbul, 2013.
- Lings, Martin, *Yirminci Yüzyılda Bir Veli*, çev. Betül Özel Çiçek, Sûfî Kitap, İstanbul, 2009.
- Medenî, Şeyh Muhammed Zâfir, *Şâzeliyye Tarikatının Esasları*, çev. Muhammed Önder, Bedir, İstanbul, 2006.
- Musa Amr, *et-Turuk ve'z-zevâyâ es-sûfiyye fi'l-Ürdün (Dirâse tahlîliyye nakdiyye mukârene)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmiatu Ulûmî'l-İslâmiyye, Amman, 2014.
- Özbay, Ahmet, *Kutbu'z-Zaman: Şeyh Hasan, Gaziantepî Hasan Hoca*, Gaziantep: Hasan Hoca İlim Yayma Vakfı Yayınları, yy., trs.
- Özel, Ahmet Murat, “Şâzeliyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, C. XXXVIII, s. 387-390.
- Özköse, Kadir, “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2012, C. XL, s. 130-133.
- Revâşde, Muhammed Ahmed, *el-Hâletü'd-Dîniyye fi'l-Ürdün es-Sûfiyye Ünmûzecen*. Web: www.wasatyea.net/?q=content./انمودج-الصوفية-الاردن-ففي-الدين-ية-الحالة adresinden 11 Şubat 2016'da alınmıştır.
- Sakkâr, Sâmî, “Bâ Alevî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1991, C. IV, s. 355-357.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *ed-Dav'ü'l-Lâmî li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, t.y.
- Şahin, Cemalettin, “Ürdün”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2012, C. XLII, s. 352-354.
- Şerîde, Eymen İbrahim Hasan, *el-Fikrî's-sûfî fi'l-Ürdün dirâse fi't-tarihi'l-ictimai ed-dîni*, Amman, 2010.
- Tahrallı, Mustafa, “Rifâiyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 99-103.
- Tomar, Cengiz, “Ürdün (Kültür ve Medeniyet)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2012, C. XLII, s. 357-359.
- Uludağ, Süleyman, “Aleviyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1989, C. 2, s. 370.
- Weismann, Itzhak, “Suriye ve İsrail'de Tarikatlar: Günümüzdeki Duruma Toplu Bir Bakış”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Hülya Küçük, İstanbul, 2006, C.7, S. 7, s. 267-281.
- Zeine, Zeine N., *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah Akbaş, Gelenek, İstanbul, 2003.
- Zirikli, Hayreddin b. Mahmud, *el-A'lam, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin*, Beyrut, 2002.